

БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК¹

Abstract: The paper describes the development of the modern Bulgarian academic lexicography. It focuses on the main achievements of the Bulgarian lexicography during 20. century, especially on the many-volume Dictionary of Bulgarian language which is an academic dictionary of national importance. It also outlines the innovative approaches in the modern Bulgarian lexicography and the goals of main priority that would prove quite useful for the national culture.

Key words: academic lexicography, internationalization, nationalization, terminologization, neologization, ethnolinguistic lexicography

Съвременната българска лексикография, и преди всичко академичната тълковна лексикография, е наследник и продължител на лексикографските постижения от ХХ в.

Началото на академичната българска лексикография бе поставено в средата на ХХ в. Еднотомният *Български тълковен речник* (1955) и тритомният *Речник на съвременния български книжовен език* (1955–1959), изработени от сътрудници на Института за български език при БАН, показват, че в България тълковният речник не е вече обект на интерес на отделни книжовници, посветили времето, силите си и живота си на тази кауза. **Каузата тълковен речник** става **обществена**, става осъзната необходимост да се събере и опише лексикалното богатство на езика. В името на тази кауза през 1942 г. се създава Служба за български речник, прераснала през 1945 г. в Институт за български език. Основна задача на тази академична институция е изработването на *Речник на българския език* – многотомен тълковен речник тезаурус. Създаването на такъв речник се осъзнава като национална необходимост. Такъв тип издания имат всички цивилизовани държави. Наличието на такъв академичен труд става белег за националност и държавност. „Големият тълковен речник свидетелства за равнището на цивилизация, достигната от обществото, за развитието на неговата научна мисъл“ (Шимчук 2003: 190).

Всеобхватният тълковен *Речник на българския език* започва да излиза от 1977 г. и до днес са издадени 14 тома – до б. П включително. Появата му е събитие в общественния живот, тъй като той отговаря на задължителни потребности на обществото.

На първо място той *регистра* и по този начин съхранява във времето езиковите факти цялостно, като представя лексиката на българския език от времето на появата на „Рибния буквар“ на Петър Берон (1824 г.) до днес, като тази лексика характеризира различно историческо време, различни езикови стилове, речта на различни комуникативни среди. Включва лексиката на художествена, научна, научнопопулярна, специална литература, разговорна лексика, лексика, характерна за най-известни творци на литературата.

Речникът отговаря на нарасналото национално-патриотично чувство към родния език – разкрива, *представя неговото голямо лексикално богатство* – богатство на фонетични и морфологични форми, на лексикални единици свързани синонимно и антонимно, богатство на значения и нюанси.

Друга заслуга, която *Речникът на българския език* има, е че той *представя постиженията на българското езикознание* – фонетика, морфология, синтаксис, етимология. В *Речника* се представят от съвременна гледна точка характерните морфологични форми и характеристики на отделните лексико-граматични категории – характерни форми за род, число и членуване при имената, представителна част от парадигмата при глаголите и т.н. Дава и справка по отношение на произхода. Всъщност *Речникът* съвместява в себе си указанията на правописен и правоговорен речник, както и на речник на чуждите думи.

В най-висока степен обаче *Речникът на българския език представя постиженията на българската теоретична лексикография*. Цялостното описание в него всъщност е подчинено на лексикографска теория, създадена у нас на базата на изследвания от тази област в нашето и чуждото езикознание. Речникът е основан на строги принципи, последователно спазвани при формиране на словника и на речниковите статии. Система от квалификатори представя историческата перспектива и конотативната характеристика на думите. Последователно се представя семантичният обем на думите, конструктивната обусловеност на значенията и типичната съчетаемост. В духа на съвременната фразеология се представя фразеологичното богатство на българския език.

Макар че *Речникът на българския език* не е завършен, може да се обобщава, че основната задача на лексикографията през ХХ в. е *да се събере и запази* националното езиково богатство от последните близо 200 години.

Събраното (макар и не изцяло) и представено в съвременен лексикографски вид словно богатство на българския език, дава възможност да се изработят и издадат редица *специални речници*:

- речници, които отразяват системните отношения в лексиката (речници на синонимите, на антонимите, на омонимите, на паронимите);
- лексикографски издания, които отразяват спецификата на лексиката според произхода (речници на чуждите думи);
- лексикографски трудове според други специфични характеристики: словообразователни (Словообразователен речник, Речник на съкращенията), нормативни (Правописни речници, Речник на трудностите);

– лексикографски издания, характеризиращи лексиката според историческата перспектива (Старобългарски речник, Речник на остарялата и диалектна лексика);

– фразеологични речници.

Този следващ етап в развитието на лексикографията е свързан с по-детайлна обработка на българската лексика.

Изминалият ХХ век бе време на плодотворност и европейско утвърждаване на българската лексикография, но началото на ХХІ век постави нови предизвикателства пред нея. Смяната на политическата система и съпровождащата я радикална промяна в икономиката, бита и културата на народа довеждат до явления, които несъмнено засягат пряко езика и науката за езика. Новото време поставя нови задачи пред българските езиковеди. Те насочват усилията си към овладяване на новата вълна в българската лексика, към подчиняването ѝ на правилата на родния език, към адаптирането на заетата лексика към системата на българския език. Подчиняването на новата лексика на правилата на родния език изисква и осъвременяване на самите правила. Нови са изискванията и към лексикографията.

Лексикографията през ХХІ в. е подчинена на характерни за времето промени и явления, свързани с науката, културата и езика. В лексикографията намират отражение характерни за езика и лексикалната му система тенденции. Като обща оценка трябва да се каже, че лексикографията е в небивал възход, който започна през последната четвърт на ХХ в. В момента в Интернет може да се поръчат повече от 1000 лексикографски издания, преди всичко двуезични (многоезични) или тълковни.

През последните десетилетия рязко се засилват **езиковите контакти** на българите с носителите на чужди езици, което несъмнено води до интензивно нахлуване на чужда лексика в общуването на българите, в българския периодичен печат, в езика на медиите и политиците, в езика на образованието. Новата икономическа и културна обстановка в Европа изисква и наличие на справочници, улесняващи межкултурното общуване, налага изработването на речници, които могат да служат на българите като членове на европейското семейство. Ето защо особено значителна е ролята на **двуезичната или многоезичната лексикография**. Интензивното придвижване на хора и стоки по целия свят, бизнес контактите, културните връзки правят подчертано нужни тези **речници**. **Удивителен е броят на речниците от този тип. Прави впечатление** стремежът към създаване на удобство на ползвателя – по отношение на формата, като се създават мини или джобни речници, към засилване на информацията чрез илюстрации, мултимедийни издания и под. Много от тези речници се изработват от специалисти, които владеят съответния чужд език, но в повечето случаи не владеят теорията и практиката на лексикографията. Традиция у нас е двуезичните или многоезичните речници да се изработват от преводачи и университетски преподаватели по инициатива обикновено на известни издателства, с оглед преди всичко на пазара и обикновено без участието на добри лексикографи. Появяват се и издания, побългарени от други

езици, понякога компилирани безкритично и механично. На незапълнената от академични издания ниша се настанява комерсиалната лексикография (Божилова, Стойкова 2008). През последните години се забелязва нарастване на интереса на академичните институции към този тип лексикографски издания, забелязва се тенденция към засилване на научния характер на двуезичните речници и на тях не се гледа само като към практическо помагало (Трифонова 2011: 129). В това отношение има какво още да се желае. Новият двуезичен или многоезичен речник трябва да отговаря на нови критерии. Той трябва да представя достатъчно пълно семантичната структура и съчетаемостта на лексикалните единици, да подчертава асиметрията в двата езика, да характеризира етноспецифичното, да отделя нужното от ненужното.

Характерна тенденция в областта на езика е интернационализацията. **Интернационализацията** е явление, присъщо за съвременните европейски езици. Най-изявена е в областта на лексиката. Тя е резултат на извършващата се европейска и световна глобализация. Глобалната информационна система, водеща до културна унификация, неизбежно предизвиква и постепенно унифициране на езиковата комуникация. Интернационализацията е проява именно на такъв процес, протичащ сред националните езици. Интернационализацията на речниковия състав се изразява във формиране, усвояване и активно функциониране в книжовния език на фонд от интернационални елементи (Колковска 2006: 191; Смирнов 1998, цит. по Колковска 2006: 191)². Интернационализацията се характеризира и със серийно семантично калкиране – появяват се нови лексикални значения по модел на съответни заети или калкирани лексикални единици от английски, като този семантичен развой е еднотипен в различните езици. Калките се появяват в резултат от взаимодействието на двете противоположни тенденции – на интернационализация и национализация (Благоева 2006: 174; Благоева 2010: 33).

Интернационализацията е характерна за определени дискурси – тя засяга преди всичко сферите, свързани със засилени езикови контакти – политика, публицистика, техника, бизнес, наука, спорт, музика, и по-слабо областта на бита, където най-вече се съхраняват домашните традиции и ценности. Затова интернационализмите са присъщи най-вече за обществено-политическата, публицистичната, научно-техническата и терминологичната лексика.

В българския език, както и в останалите езици на континента, навлиза и се налага нов тип международна културна лексика – за разлика от международната лексика от миналия век, която е от френски, немски и английски с първоначален гръцко-латински произход, днес интернационалната лексика е почти само от английски език. Всички нови реалии и понятия, свързани най-вече с научно-техническите новости, напр. целият свят на компютърните технологии, са съпроводени с налагане на съответна английска лексика. Във връзка с нуждите на административния апарат на Европейските институции и необходимостта от лесна и бърза междудържавна комуникация в границите на Европейския съюз се утвърждава обща лексика предимно с терминологичен

характер. Тя почти изцяло е на основата на английски език (в някои случаи и от френски). Така в официалния език на документацията на Европейския съюз преобладава симетрията в преводите на отделните езици, напр: *европейска интеграция*, рус. *европейская интеграция*, белорус. *еўрапейская інтэграцыя*, чеш. *evropská integrace*, пол. *integracja europejska* и под. (Вачкова, Вачков 2003: 125, 130–131). Ето защо съществува необходимост от **речници на международната лексика** – културна или терминологична. Това са речници, включващи международната терминология от различни области, които могат да служат на българите като членове на европейското семейство. Отделни тематични речници от този тип се появяват на пазара. Все още няма по-широкообхватно мащабно издание. Няма и пълен **Речник на калките** в българския език.

В резултат на интернационализацията възниква остра нужда от справочници, представящи **новите думи и значения в езика**. В българския език тази нужда беше задоволена от такива издания с високо качество (*Речник на новите думи и значения в българския език* (2001) и *Речник на новите думи в българския език* (2010)). Тези постижения на българската неография се опират на предварителни теоретични неологични разработки, което е фактор за висок професионализъм. Такива лексикографски пособия обаче трябва да бъдат издавани или актуализирани периодично, тъй като процесът на интернационализация и последвалата я неологизация нямат краен срок на проява.

Новото време определя и важната роля на **речниците на чуждите думи**. Този тип речници трябва съществено да променят семплия си вид с представяне само на основните съответствия на съответната дума от словника. Добрият речник от този тип трябва да представи в пълнота влезлите в езика значения на заетата дума, да се представи внимателно съществуващото несъответствие между семантиката на думата в езика източник и езика приемник.

Навлизащата интернационална лексика има най-вече терминологичен характер. **Терминологизацията** е характерна черта на съвременния език. Термините се характеризират с точност и яснота, полисемията при тях е много по-рядка, а чрез тях се улесняват научните и професионалните контакти. Ето защо терминологичните подсистеми са много съществена част от съвременния език. Особено голямо значение придобива терминологизацията в условията на членство на страната в Европейския съюз. Европейското законодателство и европейската политика са свързани с установяване и използване на голямо количество обща юридическа и административна лексика. В този контекст създаването на **терминологични речници** е от особено значение за нашето съвремие. Българската терминография е достойно представена от академичната поредица терминологични речници, изработени от сътрудници на Института за български език, съответно по природни (2006), хуманитарни (2007) и обществено-политически науки (2012).

За съвременните европейски езици, включително и за българския език, е характерна и друга тенденция – тенденцията към **национализация** (наричана още автохтонизация), т.е. към запазване на самобитните черти на собстве-

ния език, която се проявява в противовес на интернационализацията. Израз на тази насоченост са усилията за създаване на названия със собствени езикови средства. Част от тази тенденция е адаптацията на заетите лексикални средства и усвояването на заетите словообразователни модели.

Процесът на отваряне на културата и науката ни към европейските ценности и към постиженията на съвременните информационни технологии е съпроводен от обратно по своя характер явление – насочване към собствените ценности, осмисляне и описание на езика и неговата лексика като носител на българската култура, душевност. Това е свързано с нова насоченост в езиковедските изследвания, с развитие на нови научни дисциплини в българското езикознание – лингвокултурология и етнолингвистика, които са израз на различна научна парадигма в езикознанието.

В областта на лексикографията тази тенденция намира израз в стремението да се запазят и възродят различни езикови форми, присъщи за народния език, за народното творчество и култура. Това доведе до развитие на ново направление в българската лексикография – положено бе началото на **лингвокултурологична и етнолингвистична лексикография**. Такъв тип издания са двете части на *Тематичен речник на термините на народния календар* (2000–2003), *Речник на българските благословии и клетви* (2010).

В процес на подготовка са *Етнолингвистичен речник* и *Речник на българската роднинска терминология*. Засиленият интерес към когнитивизма в българското езикознание създаде интерес към изработване на идеографични тематични речници, представящи отделни части от българската картина на света. Интерес би представлявало изработването на тематични идеографски речници, свързани с традиционната култура като *Речник на българските народни пословици* или *Речник на българските гатанки*, в които народните форми да се представят в отделни тематични групи. Всички такива издания трябва задължително да имат академичен характер – трябва да се основават на предварителни теоретични разработки.

В този дух националнозначими биха били и лексикографски издания, разкриващи богатството на езика на българския фолклор или на езика на известни български творци. Добре би било да се помисли върху проекти като *Речник на българската народнопоетична лексика* или *Речник на епитетите в българския език*. Или върху речници на езика на писатели или поети класици. Известно е, че досега е издаден само речник за езика на Христо Ботев и то само първата му част.

Нова ера в развитието на лексикографията бележи електронизацията. Появата на електронни корпуси със стотици милиони словоформи разширяват многократно възможностите за получаване на лексикографска информация. Този етап на електронизация, отнасящ се до лексикографските ресурси, най-често е в помощ на традиционната лексикография. На основата на електронни ресурси се изработва в момента и *Речникът на българския език*, т.е. той е корпуснобазиран (Благоева, Колковска 2011: 9).

Електронните речници, създадени чрез специализирани лексикографски програми, т.е. изцяло изработени чрез компютърна лексикографска обработка, са сериозни конкуренти на класическите речници – тези в хартиен вид. Речникът книга или електронният речник, това е основната дилема в днешно време за лексикографската общност, а и за всички, ползващи лексикографските продукти. Предпочитанията безспорно са възрастово обусловени. Младото поколение е привърженик на електронния вариант, което означава, че бъдещето е на компютърната лексикография. Наистина информационните технологии създават огромни възможности пред лексикографията и пред ползвателите на лексикографски продукти. Това се изтъква от много изследователи (Благоева 2008; Трифонова 2011; Лилова 2009). Но не бива да се пренебрегва фактът, че това от своя страна изисква много добра компютърна грамотност, както и ориентираност в качеството на предлаганите лексикални пособия, тъй като засега не съществува механизъм за отсяване по отношение на качеството. Нека не забравяме, че ако електронният речник означава актуалност, динамичност, удобство, бързо намиране на точната желана информация чрез търсене по параметри, то традиционният речник обикновено е с оценка на качеството, традицията е в негова полза, тъй като всеки що-годе образован ползвател има умения да ползва речник. Книжният речник е свързан със сигурност във времето, той е сигурно и трайно хранилище на езикови форми, което не може да бъде унищожено поради невнимание или техническа грешка. Единият тип не може и не трябва да унищожи другия.

Какви трябва да са задачите на съвременната българска лексикография? На първо място – да се завърши *Речникът на българския език* – делото на няколко поколения български учени. Не би трябвало този речник да има съдбата на *Българския тълковен речник* на Стефан Младенов и да не бъде завършен.

Основна задача безспорно е изработване на нови тълковни и специални речници. Съвременното развитие и достиженията на езикознанието са фактор, който дава възможност да се изработват академични лексикографски издания, които да разглеждат по-богато, по-задълбочено или по новому езиковите факти. Това може да бъдат и по-тясно тематично определени, може да бъдат и обобщаващи трудове, като напр. от типа *интегрален речник*, който дава възможност лексикалните единици да се представят комплексно – въз основа на най-съвременните постановки на теоретичната лингвистика и лексикография. Такъв лексикографски труд с разнообразни зони, представящи семантичните, конотативните, граматическите, словообразователните, фразеологичните и др. характеристики и системните връзки на всяка дума, дава възможност тя да бъде представена в максимална пълнота. Възможностите пред лексикографите са големи. XXI век е век на информационните и комуникационните технологии. А речникът е медиатор между постиженията на науката, техниката, културата и обществото, както и в контактите на различни общества или култури.

Развитието на националната ни лексикография през последните десетилетия ни дава основание да я оценим като динамично развиваща се и повишаваща равнището си, с подчертана тенденция да стане модерна, съвременна и равностойна на лексикографиите на „големите“ европейски народи.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.
- ² Съществува и по-различно схващане за същността на интернационализацията като процес, характерен за езикови общности, използващи езици извън обхвата на т.нар. международни езици (Трифенова 2012: 40).

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2006:** Благоева, Д. Калкирането в най-новия период от развитието на българския и чешкия език. // *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Стефан Младенов (София, 28–29 юни, 2005). Доклади. София: СУБ, с. 174–189.
- Благоева 2008:** Благоева, Д. Съвременни подходи в българската неогрфия (проблеми и перспективи). // *Български език*, № 1, с. 5–14.
- Благоева 2010:** Благоева, Д. Чуждоезикови влияния при семантичния развой на българската лексика в съвременния период. // *Слово и словесност, Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: Емас, с. 33–41.
- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., С. Колковска. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. Сборник студии и статии. София: Авангард Прима, с. 7–45.
- Божилова, Стойкова 2008:** Божилова, М., В. Стойкова. Професионално за академичната и комерсиална лексикография (еднотомният тълковен речник на съвременния български книжовен език). // *Български език*, № 1, с. 26–32.
- Вачкова, Вачков 2003:** Вачкова, К., В. Вачков. Евролингвистични иновации в славянските стандартни езици. // *Славянска филология*. Т. 23. Доклади и статии от XIII международен конгрес на славистите. София, с. 122–131.
- Колковска 2006:** Колковска, С. Тенденциите към интернационализация и национализация в новата българска икономическа терминология. // *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Стефан Младенов (София, 28–29 юни, 2005). Доклади. София: СУБ, с. 190–212.
- Лилова 2009:** Лилова, М. Електронният речник – нови възможности при лексикографското описание на семантичните неологизми. // *Български език*, № 1, с. 47–51.

- Смирнов 1998:** Смирнов, Л. К вопросу о интернационализации лексики современных славянских литературных языков. // *Втори международен конгрес по българистика*. Доклади. Т. 4. Сравнително и съпоставително езиковедение. София: БАН, с. 218–226.
- Трифенова 2011:** Трифенова, Й. Славянско-българската двуезична лексикография с оглед на използването ѝ в е-речниците. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. Сборник студии и статии. София: Авангард Прима, с. 116–141.
- Трифенова 2012:** Трифенова, Й. *Динамика на българската и чешката депроприална система в края на XX век*. Дисертация. София.
- Шимчук 2003:** Шимчук, Э. Г. *Русская лексикография*. Москва: Изд. Московского университета.